

NEMES RITA

Osztóján Béla: Átyin Jóskának nincs, aki megfizessen

FEKETE SAS KIADÓ, 1997

A mintegy húsz év alatt megküzdött-beérett regénytörténet egy *irreálisan valóságos korszakban* építi fel a cigányság legendás múltját, eredetmítoszát, s vetíti elénk az apokaliptikus jövő képét. A szerző nem csupán egyéni sorsélményének kifejezője, hanem küldetéstudata, etikai tartása által a közösségi létállapot, egy *négyszer éves szenvedéstörténet* megszólaltatója is. Ez a tragikumra kiélezett látásmód a fokozatos értékvesztésre ítéltetett világból következik. A szétszóratástól, a partikularitástól való menekülés, megmenekítődés lehetőségét a legendákból, csodákból, hitből teremtett mitológia univerzuma jelentheti. Ezért tesz kísérletet Osztóján Béla a cigányság történeti mítoszának megalkotására. (Törekvése hasonló, mint irodalmunkban Vörösmartyé [*Zalán futása*] és Aranyé [*Buda halála*], akik a magyarság dicső múltjának megörökítésével a hiányzó eposzt kívánták pótolni.) A cigány és a magyar néphagyomány elemeit látomásokba, álmokba, jövendölésekbe szöve egyfajta sorsviszony-szimbólumként is felfogható a mű. Az *Átyin Jóskának nincs, aki megfizessen* textusát tekintve Osztóján prózája és költészete elválaszthatatlannak tűnik, ugyanis korábbi köteteiből (*Halak a fekete citerában*, *Hóesés hűségben*) akár teljes verseket is átemel.

A mesélés varázsa akkor válik igazán magával ragadóvá, mikor az erős ihletettségtől, intenzív átéltségtől telített dikció képszerű versbeszéddé, lüktető ritmussá, dallammá transzformálódik. Ekkor lesz nyilvánvaló, hogy Osztóján költőként a jelentősebb. Közvetlen alanyiségük által erős hatást váltanak ki a lírai betétek, melyek egyébként szervesen illeszkednek a narrációba (az írásképet tekintve sem különülnek el). Ilyen például az Isten küldöttként a halastavat megmérgező öregember Mojnához intézett monológja: „Nem tudhatom, te gyermek, mit értesz abból, amit mondok. De mint ezeréves diófa tudom: a szónak csak akkor van értelme, ha ugyanúgy, mint a mag, csírárt, csírárt és életerős bokrot ereszt az ég felé, amikor elhintik a földbe...” (lásd: *A küldött a Hóesés hűségben* című kötetben). Néha azonban a biblikus hangnem, a patetikus retorika alkalmazása mértéken túli, értelemzavaró.

A regénytörténet (szür)reális elemei a lírai-mesei asszociatív rend szerint illeszkednek egymáshoz. A szigorú kauzális lánc megszakad, a lineáris cselekményvezetés mozaikokra törik, a tér-idő koordináták kitágulnak, a felejtés-émlékezés mozgásához igazodva. Koherenciát csak a szereplők, a ciklikusan ismétlődő motívumok, az újra meg újra megidézett sorsfordító események teremtenek. Következeten a történetmondás struktúrája is. Bár János Jelenéseiből kölcsönzi az író a regény mottóját, s már az első sorban leírják a végítélet eljövetele, sőt a sorozatos jövendölések is megerősítik, az apokalipszis mégsem teljesedik be. A befejezés motívátlan, még a „csodás fordulat” minősítést is csak jóindulattal érdemelni ki. Átyin Jóska „megfizet”, azaz meghal, azonban éppen akkor, amikor harag és gonoszság nincs már benne, s teljes szívvel a cigányok mellé áll. Már az első fejezetben felvetődik Átyin Jóska megtáncoltatásának gondolata, de mikor a cifra órát eladja neki az istentelenül vénséges Harangos Eszti, azzal lényegében el is felejtődik az átok. „A csodaóra halkán, egyenletesen ketyegett. A kecskének hosszú, bozontos szakálla volt, szemeiben pedig kék üvegkristályok fénylettek, csillogott bennük a napfény. – Szép óra – ismerte el Átyin Jóska újra. – Forgasd hát el azt a kecskefejet! – biztatta Harangos Eszti. – Forgasd el százszor, de vigyázz, ha egyszer is elvéted, ha telhetetlenségedben eggyel is többet tekercsz rajta, vége az életednek!” Ezzel elindul maga a történet, melynek keretét Átyin Jóskának, ennek a hirtelenszöke, kék szemű, óriás termetű parasztfiúnak az élete, felmutatott sorsa adja. Ő testesíti meg azt a hatalmat, mellyel még Bábi Jóska, a cigányvajda sem mer ujjat húzni. Az utolsó fejezetben tűnik fel újra Átyin Jóska alakja, s éppen Mojna (aki a leginkább félt tőle, kívánta halálát) lesz az, aki a segítségét kéri. A meghökkentő fordulat a legényt mintha nem érné készületlenül. Udvariasan fogadja a cigányfiút, közli vele, hogy derék emberré fog válni, hiszen Mojna apja is nagyszerű ember volt, sőt a barátja. Így csak az olvasó számára meglepő Átyin Jóska és Mojna hirtelen közvetlensége, Átyin Jóska rejtélyes (véletlen, avagy szükségszerűen átokteljesítő) halála s az óra örökül hagyása a kisfiúra („Élj száz évig. Hátha neked sikerül...”). Kezdődhet Mojna János élete, akire talán érvényes lesz a százéves öregasszony jóslata: „Bajod, ha Átyin Jóska meghal, már csak az étellel lesz... Szavakkal persze nincs kimondva minden. Tettekre meg, kisleány, tanítani kell.”

Tehát a bűvös órával mérve a hétköznapi értelemben vett idő szakrális időpillanatokból álló mitikus idővé, illetve időtlenséggé lényegül át. Valóan is létező, de tulajdonképpen archetipikus figurák mozognak ebben az időben, s egy kitüntetett helyen: ott, ahol a csillag a tóba hullt. Az időből kiemelkedik az ünnepek ideje, melyek által a mitikus ősidő ismétlődően jelen valóvá tehető, az eredetidőnek az újbóli fellelése történhet meg az *axis mundi*ként jelzett helyen. A mítosz ugyanis szent történetet beszél el mint őseredeti eseményt, mely az idők kezdetén zajlott le. Ebben a regénytörténetben egy beavatási rítus is végbemegy: az árva kisfiúnak próbatételeket

kell kiállnia (a legfőbb éppen Átyin Jóskától való félelmének leküzdése). Egy teleologikus világrend feltételeződik, a jóslatok egy üdvtörténetet előlegeznek meg, melyben az igazság megtörténhet. Az élet–halál, áldás–átok gesztusainak ősi szimbólumait komponálja az író e sajátos mítoszba, amelyben antagonisztikus minden más is. Így a város és a cigányputrik világa, a mozgás/repülés és a bénultság, az életadó halastó és az özönvíz (a víz a megformálás kozmogóniai aktusát ismétli meg, de a formák feloldódását is jelenti: születés–halál). Az alakváltoztató, fel- és eltűnő, idegen nyelveken beszélő öregember a cigányközösség szempontjából minden jelentős eseménynél isteni vagy ördögi mivoltában érkezik meg a Halom nevű gödörbe.

Az események a második világháború tragédiáitól kezdve idéződnek fel. Így az 1947/48-as fordulat, 1950 tavaszán a cigánysori tó behalásítása, 1952 tavaszán a filmesek érkezése, 1953 szeptemberében a békevárosi építkezés kezdete, 1954 márciusában a repülési kísérlet, 1954 májusában a halastó államosítása és megmérgezése, 1955. június 2-án az üstökösnek a tóba való zuhanása, 1955. június 3-án Harangos Eszti öngyilkossága, majd a végítéletvárás. Az emlékezés során a régi idők megidéződnek (például a Szuhányi-uradalomban eltöltött szolgálat is), s kritikusan ítélik róluk az író, akárcsak az azt felváltó demokrácia időszakáról. „Ma már, a demokráciában, ebben a népi franckarikában, igaz, nincs fertőtlenítő- vizes kád, de hadd mondjam meg, nincs bele pénz sem” – mondja Babi Jóska. Bár a vajda nem kívánja vissza igazán a múltat, de nem is tud azonnal más bőrbe bújni, hirtelen azonosulni az új szituációval. Horthyra, Sztálinra is történnek utalások, de a politikum nem domináns a műben, mint ahogy nincs szó társadalomkritikáról, a magyar parasztságra tett megjegyzések, sem szociográfiáról a cigánysori állapotok leírása ellenére. Minden a csoda relációjában, mítoszba ágyazottan interpretálódik. Egy igen erős egyéni hit hatja át, mozgatja a történetet, mely feltételezi a csodákat, ha megvalósulásuk nem feltétlenül bizonyos is. Még a kanonizált bibliai történet is Harangos Eszti sajátjaként mondódik el. Történhet ez azért, mert „amióta elmúlt ezernyolcszáznegyvennyolc, azóta nem fog itt az átok, sem pedig a parancsolat”, a világ profanizálódik, mégis, még a jövendőmondó képességgel megáldott öregasszony is „mint mindig, ha valamilyen tisztázatlan esemény állt elő az életben, olyan, amilyenén ő már nem tudott kiigazodni, tanácsért, felvilágosításért a pátyodi Pléhkrisztushoz igyekezett”. A kiszolgáltatottság a tradíciófelejtéssel, a létfeleltséggel tovább erősödik. Az idő rostáján kihullhat a múlt. Tóbiás Gyula így mesélt Kinglő Jóskának: „Nekünk, fiam, nincs mit mondani magunkról. Ha volt is valaha, akkor azt elvitte, elragadta tőlünk az idő. Elnyelte az ingovány, bezáródott a sírokba, amelyekbe leszálltak a régi öregek, apáink, nagyapáink, s ezeknek minden emlékezni tudó ága.” Egyfajta mégis-morál attitűdjét érvényesítve elhangzik a műben egy jövendölés a világvége után megteremtődő ideális világról, ahol a „gyilkosokat, a gazembereket, a csalókat, a semmittevőket megbüntetik, azokat méltóképpen meglakoltatják, az árvákat és védteleneket örök időre felmagasztalják”. Utópisztikus álomkép ez az örök jó birodalmáról „mindenki számára, legyen az akár cigány, akár magyar vagy akármi”.